

ВИНИЩЕННЯ РОМІВ У КРАЇНАХ БАЛТІЇ (1941–1944): ЦЕНТРАЛЬНІ РІШЕННЯ І МІСЦЕВІ ІНІЦІАТИВИ

Метою цієї статті є огляд антиромської політики, яка проводилась в окупованих нацистами балтійських країнах, і зокрема, в Естонії. Темпи й методи винищення ромського населення в Естонії, Латвії та Литві значно відрізнялися. Розподіл на осілих та кочових ромів, запроваджений німецькими військовими, поліцією та цивільною владою, давав незначний шанс на виживання. Однак за відсутності точних даних можна стверджувати, що з приблизно 6000 ромів, котрі проживали у балтійському регіоні напередодні нацистського вторгнення, менше ніж одна третина пережили війну. Відсоток загиблих серед естонських ромів наближався до 100%, в той час як дві третини литовських ромів зуміли вижити, будучи використовуваними на примусових роботах.

Порівняно з дискримінацією ромів у Ваймарській республіці, роми незалежної Естонії жили у відносному мирі. Разом з тим естонська кримінальна поліція ставилася до них з підозрою, залучаючи засоби спостереження, ідентичні тим, що використовувалися в Німеччині. Наприклад, кримінальна поліція Хаапсалу (Haapsalu) вела базу даних ромів. У решті списків, що їх вела поліція, значилися злочинці¹. Згідно з офіційною статистикою, у грудні 1941 р. в Естонії проживало 743 роми, з яких 399 жили у містах, а решта – у сільській місцевості, переважно у південних провінціях. Майже половина естонських ромів проживали у провінції Тарту (Tartu), наступними за чисельністю ромського населення були провінції Віру (Viru) та Валга (Valga)².

* Частина цієї статті вже друкувалася у: *Holocaust and Genocide Studies*. – 2003. – Vol. 17, № 1. – P. 31–61, і вийшла у книзі: *Weiss-Wendt A. Murder Without Hatred: Estonians and the Holocaust*. – Syracuse; New York, 2009. – P. 144–148.

¹ Список архівних даних, переданий Кріпо Хаапсалу (Haapsalu Kriipo) Центральному архіву Таллінна 26 червня 1943 р. (Riigarhiiv (дали – ERA), R–56/2/4).

² Генеральний комісаріат Естонії, відділ статистики, 30 березня 1942 р. (ERA, R–65/1/68).

Окупована територія Радянського Союзу, включно з державами Балтії, була однією з небагатьох територій в Європі, де нацисти розділяли осілих та кочових ромів. Як і у випадку з євреями, саме Вермахт ініціював переслідування ромів на території Естонії. 27 серпня 1941 р. командування 18 армії (*Armeeoberkommando* або АОК) запропонувало економічному управлінню (структурному підрозділу Економічного штабу «Ост») у Таллінні (*Wirtschaftskommando* або WiKo) примусити всіх «нероб» до праці. Роми повинні були використовувати своїх коней та вози для допомоги у збиранні зернових, якщо потрібно, то й під загрозою покарання³. За наказом генерала К. фон Рока (Karl von Roques, який на той час був начальником тилового району групи армій «Північ», тобто керівником військової адміністрації у Прибалтиці) від 18 вересня 1941 р., і осілі, і кочові роми були переведені під поліцейський нагляд з метою подальшого залучення до праці⁴. Префект Вільянді (Viljandi) П. Кутсар (P. Kutsar) відповідно до цього наказу доручив поліцейським комісарам розпочати арешти ромів з подальшим ув'язненням у тюрмі Вільянді⁵. А насправді, кочових циган передавали до рук німецької поліції безпеки, тоді як осілі роми залишалися під наглядом поліції⁶. Таким чином 26 жовтня 1941 р. місцева штаб-квартира у Номме (Nõmme) доповіла, що євреї та роми працюють під суворим наглядом⁷.

Німецька цивільна адміністрація сприяла формуванню антиромської політики, передусім у Латвії та Естонії. Райхскомісар Остланду (*Reichskommissariat Ostland* або РКО) Г. Лозе (Hinrich Lohse) турбувався про можливості економічної експлуатації цього регіону. 15 листопада 1941 р. він звернувся до Берліна із проханням пощадити працездатних євреїв. Водночас кочових ромів він мав за непотрібний баласт⁸. 4 грудня Лозе видав декрет стосовно ромів, «які вештаються довколишньою місцевістю». Згідно з ним, такі роми становлять подвійну небезпеку. По-перше, вони є носіями хвороб, особливо тифу. По-друге, вони є ненадійними еле-

³ Bundesarchiv-Militärarchiv (*дали* – BA–MA), RW–46/299.

⁴ BA–MA, RH–22/254

⁵ ERA, R–62/1/1.

⁶ Наказ місцевої влади Пайде (Paide) від 1 грудня 1941 р. (ERA, R–89/1/1).

⁷ BA–MA, RW–30/56.

⁸ Crowe D. A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia. – New York, 1994. – P. 185.

ментами, яких неможливо залучити до корисної праці. Називаючи ромів потенційними шпигунами, він був упевнений, що до них треба ставитися так само, як і до євреїв, тобто вбивати⁹. Лозе не визначав, що потрібно було робити з осілими ромами, таким чином уможлиблюючи будь-які інтерпретації. Доля кожного рома залежала від примх місцевої влади, яка могла вирішувати, хто з ромів є осілими, а хто – кочовими. Як наслідок, страсти у Латвії безперешкодно тривали від квітня 1942 р. до березня 1943 р., що призвело до знищення майже половини ромського населення порівняно з довоєнним періодом, коли їх чисельність складала 3839 осіб¹⁰.

Навіть після арешту працездатні роми мали шанс уникнути тюрми. Наприклад, у листопаді 1942 р. німецька поліція безпеки в Тарту розглядала можливість звільнення 5 ромів, що перебували під її опікою. Цих осіб було заарештовано раніше у гебіті Печори (Pechory). За умови непричетності до кримінальних або політичних злочинів, вони та їхні родичі вдома мали бути залучені до фізичної праці¹¹. Однак робота давала лише тимчасову відстрочку. Декрет про «ставлення до циган на окупованих східних територіях» від липня 1942 р. визначав, що до ромів має бути таке саме ставлення, як до євреїв, і що не повинно бути будь-якого розподілу на осілих і кочових¹². Цей документ створив умови для масового знищення значної частки естонських ромів. Ще до його ухвалення, у травні та червні 1942 р., центральна в'язниця Таллінна перевела ув'язнених ромів до розміщеної неподалік в'язниці у Харку (Harku). 27 жовтня 1942 р. усіх ув'язнених ромів (243 особи, чоловіки та жінки) стражили. Масові страсти проводилися естонською поліцією безпеки, найімовірніше, за наказом оберштурмфюрера СС Г. Бергмана (*SS-Ostuf. Heinrich Bergmann*), командувача німецької кримінальної поліції в Естонії¹³.

⁹ Лист від Лозе до Єкельна від 24 грудня 1941 р. (Bundesarchiv, *dali* – BAB), R–90/147).

¹⁰ *Ezergailis A.* The Missing Center: The Holocaust in Latvia, 1941–1944. – Riga, 1996. – P. 200f.

¹¹ Лист від німецької поліції безпеки у Тарту до естонської поліції безпеки у Печори від 11 листопада 1942 р. (ERA, R–60/1/11).

¹² *Zimmermann M.* Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage». – Hamburg, 1996. – P. 273–274.

¹³ Лист від Вікса (Viks) до Бергмана (Bergmann) від 31 жовтня 1942 р. (ERA, R–64/1/101).

1943 рік став доленосним для естонських ромів. Протягом останнього тижня січня та першого тижня лютого всі без винятку роми, які ще залишилися в живих, були сконцентровані в Таллінні та його передмістях. Наказ про це був підписаний М. Сандбергером (Martin Sandberger), командувачем німецької поліції безпеки в Естонії. «Циганська акція» (*Zigeuneraktion*) лютого 1943 р. була першою та єдиною поліційною операцією в Естонії, спрямованою виключно проти ромів. Наказ про депортацію стосувався також працюючих ромів. Деякі з представників місцевої поліції явно не змогли зрозуміти наказ правильно. Наприклад, поліція безпеки Раквере (Rakvere) надсилала запит, чи справді вони повинні забрати 40 ромів, які працювали на цементному заводі в м. Кунда (Kunda)¹⁴. До кінця місяця понад 500 ромів з усієї Естонії було зігнано у центральну в'язницю Таллінна¹⁵. Одразу після цього, протягом трьох ночей, близько 200 ромських жінок з дітьми були вивезені з тюрми. За чутками, їх було вбито¹⁶. Страти, ймовірно, проводилися у Калеві-Ліива (Kalevi-Liiva). Є докази того, що принаймні 40 ромів (20 дорослих та 20 дітей) були страчені там у березні. Вбивство було організоване та проведене комендантом табору Єгала (Jägala) А. Лааком (Alexander Laak). В той час як Лаак не мав проблем із вбивством дорослих ромів (одним пострілом у потилицю), він не мав сміливості вбивати дітей, більшості з яких було від чотирьох до семи років. У цій ситуації на допомогу своєму начальнику прийшов один з охоронців табору Я. Війк (Jan Viik), який і розстріляв усіх дітей. Як потім згадував Війк, діти кричали, що його лякало¹⁷.

Підлітки-роми на той час вже були відділені від батьків та відправлені до дитячої колонії у м. Лайтсе (Laitse), на південний захід від Таллінна. Згідно із супровідним листом поліції, жоден з 60 дітей не скоїв будь-якого злочину. Їх було ув'язнено виключно через етнічну належність. Підлітки

¹⁴ Листування між естонською поліцією безпеки у Раквере та Нарві від 2 та 9 лютого 1943 р. (ERA, R-59/1/70).

¹⁵ Лист коменданта Таллінна АЕЛ голові В-IV від 10–24 лютого 1943 р. (ERA, R-64/1/106).

¹⁶ Допит Йоханеса Палма (Johannes Palm), 13 вересня 1960 р.; допит Віктора Удама (Victor Udam) (обох у Таллінні), 30 листопада 1960 р. (The United States Holocaust Memorial Museum Archives (*dali* – USHMM), RG– 06.026/12).

¹⁷ Допит Яна Війка 23 та 29 вересня 1960 р., Таллінн, 6 січня 1961 р. (USHMM, RG–06.026/12).

провели в колонії півтора роки, допоки про них не згадала естонська поліція безпеки. Одного разу пізньої осені 1943 р. до Лайтсе приїхали два чоловіки на автобусі. Вони стверджували, що приїхали забрати дітей до їхніх батьків. Прохання не здалося директорові колонії дивним, тому він розпорядився, щоб кожен підліток отримав нову шкільну форму. Згідно з правилами колонії, вихованцям було дозволено проводити до 7 діб зі своїми батьками. Однак після семи днів вони не повернулися; автобус відвіз їх на страту до Калеві-Лійва, приблизно у 15 милях на схід від Таллінна¹⁸. Решта естонських ромів (десь від 100 до 200 осіб) влітку 1944 р. були транспортовані до робочого табору Мурру (Murru) в окрузі Падіс (Padise), який був заснований у грудні 1941 р. як тюрма. Одразу ж після прибуття ромів забрали і, очевидно, стратили¹⁹.

На відміну від громадян Німеччини та Австрії, місцеве населення Естонії ніколи напряму не зверталось до владних структур з проханням щодо виселення ромів. Цілком аполітичні, роми не мали відношення до радянської окупації, а тому уникали публічної уваги. Водночас не було зафіксовано жодного випадку, в якому б естонці виражали своє несхвалення депортації. Справді, груднева депортація 1943 р. була сприйнята з байдужістю, що межувала із публічним схваленням. Місцева поліція доповідала, що люди ставилися позитивно до виселення таких «елементів»²⁰. Очікування матеріальної користі, не важливо, наскільки мізерної, сприяло співучасті. Сільські старійшини, наприклад, прибирали до рук усіх тварин, яких після себе залишали роми. Сусіди ромів забирали домашні речі, які вони офіційно могли використовувати тільки тимчасово. Адміністрація округу також мала отримувати свою частку²¹.

¹⁸ Допит Андрея Куроля (Andrei Kurol), 19 жовтня 1960 р.; допит Георгія Рентса (Georgii Rents), 9 січня 1961 р. (обох у Таллінні) (USHMMA, RG–06.026/12).

¹⁹ Ibid., допити від 29 грудня 1960 р.

²⁰ *Weiss-Wendt A. Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies // Holocaust and Genocide Studies. – 2003. – Vol. 17, No. 1. – P. 49.*

²¹ Лист від німецької поліції безпеки (A–V) до естонської поліції безпеки (B–V) від 22 січня 1943 р.; передача справи про власність Антона Кословскі (Anton Koslovski) та Віллепа Індуса (Viilep Indus), 6 лютого 1943 р. (ERA, R–59/1/69); Ніколас Кословскі (Nikolai Koslovski), Никандр Кословскі (Nikandr Koslovski), Євгенія Іванов (Eugenia Ivanov), Костянтин Іванов (Konstantin Ivanov), 7 лютого 1943 р. (ERA, R–63/1/8).

Німецька поліція безпеки у Латвії продовжувала негайні страти ромів. Майже всі до єдиного зі 101 рома м. Лієпая (Lierāja) були «евакуйовані» до Салдуса (Saldus), міста в 45 милях на схід, де вони і були страчені 5 грудня 1941 р. Набагато більш масштабна страта була проведена у травні 1942 р. біля Бауска (Bauska). Протягом декількох днів вози, запряжені кіньми, перевезли від 200 до 250 ромів до одного із фермерських угідь. Латвійський загін шуцманшафту оточив периметр²². Приблизно в цей самий час 173 роми були застрелені у Вентспілсі (Ventspils) та ще 19 осіб в Айзпуте (Aizpute).

Важко сказати із впевненістю, чи внесок латишів у знищення ромів виходив за рамки охорони та конвоювання приречених. Один автор стверджував, що латвійська допоміжна поліція м. Рейзекне (Rēzekne) ініціювала вбивства ромів²³. Питання залишається відкритим, незважаючи на виявлені подробиці страти, яка відбулася 6 січня 1942 р. у м. Лудза (Ludza), на схід від Резекне. Того дня чотири або п'ять ромських сімей (загалом 50 осіб) було загнано у вантажівки, відвезено до найближчого лісу та страчено. Дивовижно, але до цього дня більшості ромів м. Лудза дозволялося перебувати у своїх домівках. Місцеві роми явно не очікували ніяких неприємностей для себе, проте, люди довкола якимось чином відчували, що саме роми будуть наступними після євреїв. У ніч перед стратою, ромів замкнули у колишньому єврейському гетто, недавно звільненому від своїх мешканців. Десь у цей самий час (у будь-якому разі одразу ж після різни в Аудріні (Audriņi) 4 січня), ті 25 ромів із с. Загоріє (Zagorie) були вбиті²⁴. Страта відбувалась серед пагорбів Анкупані (Ančupāni) поблизу Резекне і, цілком імовірно, була проведена латиською поліцією. Відповідно до наказу від 27 січня 1942 р., усі роми Латвії, крім осілих, мали бути ув'язнені²⁵. Відомо принаймні

²² Мы обвиняем. – Рига, 1967. – С. 195–198 (документи №№ 122–123).

²³ Такої думки додержується М. Вестерманіс (Mārgers Vestermanis) (*Ezergailis A.* Op. cit. – P. 288, 329f.).

²⁴ Допит у Ризі Доната Буковскі (Donat Bukovski), 4 березня 1965 р.; Афанасі Агліша (Afanasi Aglish), 11 січня 1965 р.; Купріана Волкова (Kupriān Volkov), 15 липня 1965 р. (USHMMA, RG–06.027).

²⁵ Лист командувача поліції охорони порядку (BdO) Латвії до командувача СС та поліції (SSPF) Латвії від 11 березня 1942 р. у: Einsatz im «Reichskommissariat Ostland»: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944 / Hrsg. W. Benz et al. – Berlin, 1998. – P. 98.

про одного латиша, який рятував ромів: Т. Грінбергс (Teodors Grīnbergs), архієпископ Лютеранської церкви Латвії, заступався за ромів так само, як і за євреїв²⁶.

У лютому 1942 р. один з трьох загонів відомої команди Арайса (Aŗajs Commando) був направлений до регіону Локня-Насва, приблизно 35 миль на північ од Великих Лук. Хоча основною метою латвійського загону було знищення радянських партизан, час від часу він брав участь у репресіях проти цивільного населення, у тому числі й проти ромів. Одного разу командир загону Х. Свікеріс (Harijs Svīķeris) наказав стратити п'ятьох чоловіків-ромів тільки за те, що ті не подали особистої інформації після наказу²⁷. Виходить, що під час цих страт на декрет Лозе від 4 січня 1942 року, в якому йшлося про розділення між осілими та кочовими ромами, не звертали уваги. Латвія була єдиною країною Балтії, де була запроваджена стерилізація ромів. Префект поліції Лієпаї доповів, що 9 січня 1942 р. у місцевій лікарні була стерилізована Л. Страждінс (Lucia Strazdiņš)²⁸.

У Литві масових арештів та страт ромів не було до літа 1942 р. Більшість з 1500 ромів Литви були «польськими ромами» (називалися так від місця їх походження), мали литовське громадянство та вели осілий спосіб життя. Це може бути однією з причин, чому дві третини литовських ромів пережили нацистську окупацію. Німецька поліція безпеки у Литві здійснювала випадкові страти ромів, під приводом загрози безпеці. Таким чином, після атаки партизан на табір організації Тодта, у тридцяти милях на південний схід від Вільнюса, місцева жандармерія провела облаву й заарештувала 50 ромів. Дев'ять чоловіків, що змогли втекти, нібито і були тими, хто стріляв. 10 червня 1942 р. командир жандармерії наказав стратити 41 рома, що були під вартою, включаючи жінок та дітей. 18 листопада того ж року командувач німецької поліції безпеки в Литві штандартенфюрер СС К. Єрп (SS-Staf. Karl Jäger)

²⁶ *Dišlers G. The Attitude of Latvia's Lutheran Church Towards the Holocaust in World War II // Holocausta izpētes problēmas Latvijā / The Issues of the Holocaust Research in Latvia. – Rīga, 2001. – Vol. 2. – P. 247.*

²⁷ Допит Яніса Єзенса (Jānis Jezens), Рига, жовтень 1962 р. (USHMM, RG-06.027).

²⁸ Лист від префекту Лієпаї до начальника муніципальної поліції від 13 січня 1942 р. (USHMM, RG-06.025/1).

оголосив наказ головнокомандувача СС та поліції Ф. Єкельна (HSSPF Friedrich Jeckeln), згідно з яким до кочових ромів мало бути таке ж саме ставлення, як і до євреїв. Антисоціальні та політично ненадійні, такі роми мали бути замкнені у сімейному таборі біля Запишкіс (Zapyškis), де вони повинні були різати торф. Однак за п'ять днів заборона на пересування була певним чином пом'якшена, дозволяючи тим ромам, що мали свою власність і постійне місце роботи, залишатися на свободі, але тільки під наглядом поліції. Заарештовані ж роми, зрештою, як правило, опинялися у трудовому таборі Правенішкес (Praveniškės), де більшість із них була страчена. За розповідями очевидців, роми, які залишилися, були переправлені до різних місць у Німеччині та Франції, де їх використовували як невідільницьку робочу силу²⁹.

Цей факт порушує питання про те, до якої міри так званий «аушвіцький указ» (*Auschwitz-Erlass*) стосувався балтійських країн. Указ Гімлера від 16 грудня 1942 р. призвів до депортації 23 000 ромів з території Німеччини та окупованих країн. Основна хвиля депортацій з території Третього райху (включно з Австрією), Протекторату, Нідерландів та Бельгії мала місце у березні – квітні 1943 р. З усіх ромів, зареєстрованих в Аушвіці-Біркенау, тільки 27 осіб були з Росії та 22 особи з Литви (до речі, всі жінки). Наявність двох ромів з Естонії та одного з Латвії здається, швидше, випадковістю³⁰. М. Ціммерманн, приміром, стверджував, що «аушвіцький указ» Гімлера стосувався лише німецьких ромів.

Аналізуючи події перших місяців нацистської окупації, складається враження, що айнзацгрупа А не мала ромів за одну з груп, визначених для тотального винищення, принаймні офіційно. Роми, затримані у балтійських країнах, автоматично визначалися як неблагонадійні елементи. В Естонії німецька поліція безпеки прийняла позицію споглядання та очікування. Суперечливі директиви від центральних установ

²⁹ *Toleikis V. Lithuanian Roma During the Years of the Nazi Occupation // Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje, 1941–1944 / Murder of Prisoners of War and Civilian Population in Lithuania, 1941–1944 / Eds. Ch. Dieckmann et al. – Vilnius, 2005. – P. 267–285; Documents Accuse. – Vilnius, 1970. – P. 259, 260, 262–265 (документи №№ 124, 126–128).*

³⁰ *Memorial Book: The Gypsies of Auschwitz–Birkenau. – Munich, 1993. – Vols. 2–3. – P. 580–581, 936–937, 1469–1471.*

Німеччини, що часто розмежовували осілих та кочових ромів, подовжили термін існування ромської спільноти в Естонії. Але згодом командувач німецької кримінальної поліції в Естонії Бергман все ж видав наказ про страту. Внесок естонців у прийняття рішень щодо ромів був незначним³¹. У Латвії, навпаки, айнзацкоманда 2 та її допоміжні загони негайно розпочали страти ромів. Щодо Литви, то тут через брак доказів не можна із впевненістю сказати, які саме чинники сприяли виживанню порівняно значної частки ромів у цій країні.

*Переклад з англійської
Віталія Боброва.*

³¹ *Weiss-Wendt A. Op.cit. – P. 31–61.*